

Naiste *patschker*, meeste *kapca*. Lõuna-Ungari saksa vähemuse käsitsi kootud jalakatted¹

Bence Ament-Kovács

Resüme

Käesolevas artiklis vaatlen Ungari saksa vähemuse ühe territoriaalse grupi traditsioonilisi kootud jalakatteid. Annan oma kirjutises lühiülevaate selle rahvakillu ajalugu ja riietust puudutavatest asjakohastest andmetest. Eristan oma uurimuses selgelt manufaktuurides toodetud jalatseid käsitsi kootud, rohkete mustrite ja motiividega kaunistatud vanutamata jalatsitest. Minu uurimus keskendub peamiselt 20. sajandile, vaatlen sel perioodil, peale II maailmasõda toimunud traditsioonilisel viisil valmistatud rõivastus-elementide muutumist ja nende taaselustamisega seonduvat.

Võtmesõnad: käsitsi kootud, jalatsid, villased kudumid, Lõuna-Ungari, saksa vähemus

Sissejuhatus: Lõuna-Ungari sakslased

Lõuna-Ungari saksa vähemuse võib jagada mitmesse eri gruppi sõltuvalt nende Karpaatide basseini² ümberasumise ajast. Alates keskajast pidevalt eksisteerinud saksakeelsete linnakodanike kõrval võime selle rahvagrupi iseseisvate osadena käsitleda alates 12. sajandist Szepes'i³ piirkonnas ja Transilvaanias⁴

- 1 Uurimistööd toetas Ungari teadusasutuste võrgustik ELKH (Eötvös Loránd Kutatási Hálózat).
- 2 Ungari etnograafias käsitletakse traditsiooniliselt eri etnograafilisi kategooriaid enamasti ajaloolisi Ungari piirkondi ja elanikkonda aluseks võttes. 1920. a. 4. juunil sõlmitud Trianoni rahuleppe tulemusel kaotas Ungari vabariik (vabariik kuulutati esimest korda välja 1919, tänapäeval räägime kolmanda vabariigi ajast) 2/3 oma territooriumist (67%, varem ühiselt hallatud Horvaatiaga koos kokku 71%) ja enam kui poole (üle 10 miljoni inimese) oma elanikkonnast.
- 3 Szepes (Spiš) – Ungari kuningriigi aegne maakond (11. saj–1920). Tänapäeval Slovakkia osa, ei ole enam ametlikult administratiivne üksus. Seal elanud sakse nimetati *zipser*’iteks.
- 4 Transilvaania on etnograafilises mõttes selgelt eristuv suur piirkond Karpaatide basseinis tänapäeva Rumeenia alal. See piirkond on suurima ungari diasporaaga ala, mis endise Ungari piiridest välja jäi. Tänapäeval ei ole Transilvaanias sakse kuigi palju, kuna kommunistliku Rumeenia liider Ceausescu võimaldas toonasel Saksa Liitvabariigil Saksa markade eest kohalikud saksid „välja osta“.

elavaid sakse, samuti peale Türgi okupatsiooni⁵ Ungarisse ümber asustatud švaabe. Doonau-äärseteks švaabideks nimetatakse koondavalt kõiki 18. sajandil Ungari Kuningriigi territooriumile asustatud sakslasi, kuigi tegelikult olid neist švaabid vaid väike osa. Uusasunikud saabusid tühjaks jäänud alasid taasasustama 18. sajandil kolmes jaos peamiselt Kesk- ja Lõuna-Saksamaa piirkondadest (nt Saarlandi, Rhein-Pfalzi, Baden-Württembergi ja Hesseni aladelt), samuti Elsass-Lotringist (tänapäeva Prantsusmaa osa) ja Austriast. Lõuna-Ungari niinimetatud *Schwäbische Türkei* (Švaabi Türgi) piirkonnas, teisisõnu Somogy'i, Tolna ja Baranya maakonna aladel võime kuni II maailmasõja järgse küüditamiseni⁶ rääkida ühtsest Doonau-äärsest švaabi asunike kultuurist, kui mõned üksikud uusasunistest sõjaväelaste järeltulijad välja arvata.

Niisiis kõnealuse piirkonna švaabi elanikkond ei jõudnud neile aladele erinevalt teistest etnilistest gruppidest mitte spontaanselt, vaid sihipärase asustustegevuse tulemusena.⁷ Minu poolt lähemalt vaadeldavas Tolna maakonnas⁸ tegelesid sakslaste asustamisega peamiselt suurmaaomanikud, ehkki leidub ka näiteid riiklikust asustustegevusest. Näiteks leidsid 1720. aastatel⁹ paljud tänapäeva Serbia ja Rumeenia piiriladele jäävasse Banati piirkonda teel olnud asunikud uue kodu kindral Claudius Florimundus de Mercy valdustesse jäävates küldes, kuna too vastutas piirkonna asustamise eest ja tal oli keisri ametliku asustusvolinikuna võimalus Doonaud mööda paatidel lõuna poole liikuvaid saksa peresid oma valdustesse meelitada.

Lõuna-Ungari puhul on keeruline luua ühtset pilti sealsetest sakslastest, kuivõrd teatud küldes elasid koos nii ungarlased kui sakslased (tõenäoliselt ka lõunaslaavlased), sarnaselt eri konfessioonide segaküladega. Väärrib siiski

- 5 See mõiste on nii ajalooline kui ka etnograafiline kategooria. Geograafilise piirkonnana tähistab see Ungari Kuningriigi keskosa, mis jäi Osmani Türgi okupatsiooni alla. Ajalooperioodina tähistab see mõiste kitsamalt aastate 1541 (pealinna Buda vallutamine) ja 1699 (Karlowitzi/Karlovca rahuleping) vahelist aega, alternatiivselt ka 1526. aastal kaotatud Mohácsi lahingust kuni viimase osmanite käes olnud Karpaatide basseini territooriumi, Timisoara tagasivallutamiseni 1717 (Pálffy 2021).
- 6 Peale II maailmasõda toimunud küüditamiste ja väljasaatmiste käigus sunniti ligi 14 miljonit Kesk- ja Ida-Euroopas elanud saksa rahvusest (või sakslasteks tituleeritud) inimest oma kodusid maha jätma ja Saksamaale ümber asuma. Ainuüksi tänapäeva Ungari territooriumilt (arvestamata endisi Ungari alasid Tšehhoslovakkia, NSVLi, Rumeenia ja Jugoslaavia koosseisus) saadeti välja 200 000 sakslast (Kossert 2009).
- 7 Sõjaperioodi lõppedes saabus käsitletavasse piirkonda 18. sajandi esimesel poolel hulgaliselt inimesi lõuna poolt (lõunaslaavased) kui ka põhja poolt (ungarlased ja slovaid).
- 8 Tegelen oma valmivas doktoritöös Tolna maakonna suuruselt teise maavalduse, Mercy maaomandi saksa uusasunike esimese ja teise põlvkonna, aga ka Türgi sõjad üle elanud kohaliku ungari elanikkonna etnograafiaga 18. sajandil.
- 9 Piirkonna asustusajaloos võib eristada kolme suuremat sakslaste asustuslainet: 1720., 1740. ja 1780. aastad.

märkimist, et asustamisega tegelenud suurmaaomanikud püüdsid tekitada etniliselt ja usundiliselt ühtseid asulaid. Just seetõttu on vajalik selle piirkonna käsitlemisel arvesse võtta mitte ainult eri rahvusgruppide esindajate koguhulka, vaid tuleb vaadelda ka statistilisi keskmisi, kuna sel viisil on selgelt näha, et peaaesjalikult Hegyháti ja Völgységi piirkonnas võime rääkida peaaegu puhtalt (üle 95%) sakslaste asustatud aladest.¹⁰

Riietuse ajaloost

Nii nagu kohalik saksa köök on selgelt just Ungari sakslaste köök, nii on ka kohalike sakslaste rõivad eripäraselt Ungari saksa rahvariided. Arvestades küll lokaalsete asulapõhiste iseärasustega, võime rääkida laialdasest ühtlustumisest. Nimelt ei tulnud eri asulatesse – vastupidiselt üldlevinud uskumusele – inimesed ühest ja samast Saksa Keisririigi külast, vaid inimesi saabus kindla laiema piirkonna eri osadest.¹¹ Nii võime ainult harvadel üksikuid rõivaesemeid puudutataval juhtudel rääkida emamaa rõivastuse muutumist säilimisest. Sellele keskkonnale avaldasid oma mõju ka 18. sajandi esimestest kümnenditest alates harvemaks muutunud keelud (Eisenbart 1962; Keller-Drescher 2003), kuid sel perioodil toimus ka lihtrahva, linnakodanike ja aadlkonna riietuskultuuri rõhutatud eristumine. 18. sajandiks oli toimunud Ungari Kuningriigi eri piirkondade rõivastuse selge eristumine, samal ajal oli laienenud ka kättesaadavate ja kasutatavate värvainete ja materjalide valik (Flórián 2009: 396–405; Fülemlile 2010).

Vormiliste muutuste ja Karpaatide basseini ungarlastelt ja lõunaslaavi rahvastelt üle võetud joonte kõrval võime oletada, et saksa elanikkonna hulgas oli käsitsi kootud rõivaesemetel pikk ajalugu¹² (Eimann 1822; Hottenroth 1923; Fanderl 1975; Weidlein 1980; Hartmann 1992; Gehl 1997). Esimene kokkuvõtlik ülevaade Tolna maakonda ümber asunute kohta pärineb aastast 1829, mil katoliku vaimulik Antal Egyed saatis Tolna maakonna külladesse laiali küsimustiku, kus ta uuris eri religioosse taustaga valdade vallakirjutajatelt kohaliku ajaloo, geograafia ja etnograafia kohta.¹³ Máza valla kirjutaja Márton

10 Kokkuvõtvalt vt: Manherz 1998; Seewann 2012. Laiem kontekst: „Deutsche Geschichte im Osten Europas“ köited.

11 Karpaatide basseini (ja teadmata sihtkohtadesse Kesk- ning Ida-Euroopas) suundunud mitmekümne tuhande saksa uusasuniku nimekirja esitasid Werner Häcker ja Stefan Stader oma kokkuvõtvides töödes. Uurimuste bibliograafilistele andmetele ma siinkohal nende suure hulga tõttu ei viita.

12 Mária Flórián rõhutab, et kuigi kootud sokke ja sääriseid leidub juba 7. sajandi leidudes, muutus see tehnoloogia laialdaselt kasutatavaks alles 15.–16. sajandil seoses kudumis- ja lõngakerimisvahendite laiema levikuga, tõrjudes välja varem kasutatud riidest jalarätid või sääremähised (Flórián 1997: 684–685; vrd Turnau 1979; Rutt 1987).

13 18.–19. sajandi roomakatoliku vaimulike ajaloolis-etnograafiliste huvide kohta vaata autori uurimust: Ament-Kovács 2020a.

Kiss vastas küsimustikule järgnevalt: „Protestandid kannavad põlvedeni ulatuvat särki, samuti põlvini ulatuvaid sametist pükse, jalas aga paelaga kinni seotud villaseid sukki ja saapaid, on ka selliseid, kel on puukingad“ (Cserna, Kaczián 1986: 160).¹⁴ Grabóczi vallakirjutaja György Nagy kirjutas: „Nende riietuseks on põlvini ulatuvad linasest riidest lühikesed püksid, jalarätid, pannal-dega saapad ja puukingad“ (Cserna, Kaczián 1986: 87). Izményi kirjutaja János Búsz saatis andmeid ka naiste rõivastuse kohta: „Argipäeviti aga on naispere riietuseks, nii väikestel kui suurtel, pahkluu ulatuv indigoga värvitud ja trükimustriline linasest riidest seelik, põll ja sukad“ (Cserna, Kaczián 1986: 109). Need aruanded toetavad teooriat, et kootud sussid (ung k *tutyi*)¹⁵ tekkisid meeste arhailisemate jalarätide ja naiste sukade lühenemise tulemusel (Manherz, Boross 2000: 25–28, 62–65)¹⁶ (vt foto 1).

Meeste üldjuhul valged, vahel ka mustad või helesinised, *kapca*¹⁷ on 19. sajandi teiseks pooleks (talupojapered on selleks ajaks enam hõivatud tööstusliku tootmisega) märkimisväärselt lühenenud. Pikkade pükste kandmise üldistumise ajastul kanti neid sageli juba pükste all, nende säärepikkus aga ei ületanud tänapäevaste paksemate talviste sokkide oma. Võrreldav naiste rõivaese, sukk, elas samaaegselt üle sarnase muutumise. Põlvini ulatuva kootud suka pahkluu lühenemise käigus sündisidki kootud sokk-kingadena

Foto 1. Paksust villasest lõngast kootud kaunistatud ja tallutatud naiste sukk – „pikk-patschker“. Allikas: Kozma 2004: 70.

- 14 Kõik siinsed tsitaadid on originaaltekstis arhailises murdekeeles. Originaalartiklis on autoril joonealused tõlked tänapäevasesse ungari keelde. – Tõlkija märkus.
- 15 Eestikeelses tekstis on *tutyi* vasteks läbivalt *sussid* – Eesti kontekstis on analoogilised esemed pätid, Saaremaa ja Muhu riidest pealsete ning tihedalt läbinõelatud riide, nõöri või nahaga tallutatud jalatsid, ent jääme siin üldisema tähendusega ja laiemalt levinud sõna juurde. – Toimetuse märkus.
- 16 Huvitaval ja pisut vastuolulisel kombel defineerib János Jankó 20. sajandi alguses Balatoni-äärsete külade välitööde käigus *tutyi*-dena pasteldega või ka iseseisvalt kantud kootud sukki (Jankó 1902: 230).
- 17 Sõna *kapca* tähistab siinse artikli kontekstis sukka ja sokki, laiemalt ka mähitavaid jalarättilaadseid jalakatteid. – Toimetuse märkus.

defineeritavad sussid (sks *patschker*). Vastupidiselt kiiremini muutuvale meesteriitusele säilis naistel teatud külades komme kanda kootud sukki kuni 20. sajandi keskpaigani (Bausinger 1989).¹⁸ Minule teadaolevalt ei ole Ungari avalikes kogudes säilinud ühtki rahvarõivaste näidist 18. sajandist, kuivõrd kasutatud materjalid on kergesti hävinevad. Seetõttu ei saa me seda teooriat lõplikult tõestada.

Tööstuslikult toodetud kootud jalatsid

Kunagi ammu, vast umbes kakssada aastat tagasi, saatis üks Pécsi sussi-valmistaja keisrinna Maria Theresiale¹⁹ kingituseks ilusad tikitud kaunistustega sukad.²⁰ Keisrinna saatis tänutäheks kauni kingi eest omalt poolt vastukingituse ning üllatas meistrit kudumismasinaga. See oli esimene kudumismasin Ungaris, sellest ajast peale kasutame kudumismasinaid ka meie, sussi-valmistajad.“ (Csupor 1970: 4.)

Kudumismasina leiutaja²¹ kodumaal Suurbritannias arenesid sukakudumise algelised tehnikad juba 17. sajandil koduseks väiketööstuseks, 18. sajandiks aga tekkisid ka Ungaris laatadel sukakudujad ehk *striker*'id²², kes müüsid oma tooteid maksejõulisele härrasrahvale. Kudujate toodetud jalakatted valmisid tolleaegse Lääne-Euroopa moe kohaselt ja neid kandsid nii mehed kui ka naised (Flórián 1997: 685–686). Selgelt piirkonniti, rahvuste ja seisuste lõikes eristuvate rahvarõivaesemete väljakujunemisest 19. sajandil kuni II maailmasõjani kestnud perioodil tekkis üldjuhul vanutamistehnikas töötanud väiketööstuste *kapca*-, hiljem *kapca*- ja sussikudujate toodangu järele pidev nõudlus. II maailmasõja järgne väike- ja kodutööstus, nagu ka käsitöölise kooperatiivid (Ament-Kovács 2020b) ei osutunud käsitöömeistrite jaoks arvestatavaks väljundiks. Kodus kootud esemete valmistamise kohta käsitöölise kooperatiivides meil andmeid praktiliselt pole. Ka kootud ja hiljem vanutatud, niisiis

18 Edit Fél toob minu poolt uuritavast kitsamast piirkonnast väljapoole jääva Harta küla näitel välja kaks naiste sukade põhigrupi. Esimesse rühma kuuluvad õhemad, muude jalanõude sees kantavad sukad, teise rühma aga kootud susside otsesed eelkäijad – paksemad, taldadega, pika säarega jalakatted (Fél 1935a: 60–61).

19 Maria Theresia Habsburg (1717–1780) oli 1745–1765 Saksa-Rooma keisri Franz I abikaasana Saksa keisrinna; peale oma isa, keiser Karl III surma 1740–1780 Austria hertsoginna, Ungari ja Tšehhima valitsejanna (Stollberg-Rilinger 2017).

20 Originaalis *kapca* – tõenäoliselt kingiti kuningannale just sukad. – Toimetuse märkus.

21 Kudumismasina leiutajaks peetakse William Leed, kes ehitas oma esimese masina 1589; 1612 aga kolis ta Prantsusmaale. Pärast Lee surma kolis enamik tema töötajatest suure osa kudumismasinatega tagasi Londonisse, pannes aluse linna sukatoöstusele (Turnau 1980: 292; Kozma 2004: 43).

22 Sks k *stricken* 'kuduma'.

juba varasemal ajal tööstuslikult toodetud jalatsitüüpi ei toodetud enam suuremal hulgal. Minu poolt lähemalt vaadeldavast Tolna maakonnast on meil andmeid 1960. aastate keskelt, millest selgub, et siin tegutses Kingsepp Sándor Kövendi Ktsz.²³ See oli tol ajal ainus koht Ungaris, kus valmistati susse tööstuslikult,²⁴ töötati kahes vahetuses ja päevas valmistati 370–380 paari jalatseid. Kudumine ja vanutamine toimus masinate abil. Osakonnajuhataja Ferenc Wechmanni sõnul saadeti kaupa küll üle kogu Ungari, kuid lõviosa tellimusi tuli siiski Edela-Ungari maakondadest. Sealt telliti peaaesjalikult musti susse, ehkki tööstus oleks võimaldanud toota ka muud värvi tooteid. Kõnealused jalatsid meenusid vaatamata sarnasele funktsioonile ja nimetusele ainult kaudselt oma kunagisi eelkäijaid. Siin toodetud sussid olid kõvema pealse, kummitalla ja tõmblukuga. (N. N. 1965: 5; N. N. 1972: 8.)

Käsitsi kootud lillelised sussid (*Plumë-patschker*)

Olemasoleva äärmiselt napi ungarikeelse erialakirjanduse põhjal näib nii, et uurijaid on esmajärjekorras huvitanud manufaktuurides valmistatud sussid, käsitsi kootud vanutamata susside olemasolust pole peamistes käsiraamatutes aga sõnakestki juttu. Alice Gáborján defineerib sõna *tutyi* „Ungari etnograafialeksikonis“ järgmiselt: „Villased kahe vardaga kootud tugevdatud kannaosata sussilaadsed jalatsid. Peamiselt kanti Somogy'i Tolna ja Baranya maakondades“ (Gáborján 1982: 376). Mária Flórián aga kirjutab „Ungari etnograafia“ IV köite „Eluviis“ riietust puudutavas peatükis järgmist: „Ilmselt on Sárköz'i piirkonnas palju jala otsas kantava viltsaapa järglaseks kootud värvilised villased sukad ja vildid ning Somogy'is ja Tolnas levinud villased kootud ja vanutatud sussid“ (Flórián 1997: 685).

Edit Fél oli esimene, kes 1935. aastal kirjeldas käsitsi kootud susse Ungari saksa kogukonnas välja kujunenud rõivaesemena (Fél 1935: 61). Jalakatete rahvusvahelist konteksti arvestades näib nii, et saksa asunikud töid endaga 18. sajandil juba selgelt välja kujunenud kudumiskultuuri, mis oli elavas kokkupuutes kohaliku lõunaslaavi²⁵ ja ungari kudumistraditsiooniga. Terminoloogiast rääkides – nii kohalikud sakslased kui ka ungarlased kasutasid sõna *kapca*, mis tuleb lõunaslaavi sõnast *kopice*, mille tähendus on 'sukk'.

23 Ktsz – *kisipari termelőszövetkezet* 'väiketööstuslik tootmiskooperatiiv'.

24 Sellele väitele räägib vastu asjaolu, et Óbuda Tekstiilimuuseumis leidub viis masinat, mida kasutati 1991. aastani Tamásis toimunud Rittingeri väiketööstuses. Nende masinate alusel võib järeldada, et manufaktuuri tootmisprotsess oli järgmine: masinkudumine, masinvanutamine, masinaga tallutamine. Sellele juhtis tähelepanu Vera Kozma (2004: 71).

25 Osmanite vallutusretkede tõttu liikus Balkanilt palju inimesi põhja poole. Vaatamata 18. sajandil toimunud pidevale (lõunaslaavlaste) väljarändele elab mitmes Edela-Ungari maakonnas tänapäevalgi eri lõunaslaavi rahvusvähemuste esindajaid (Máté 2018).

Foto 2. Vana kellamees igapäevarõivais, põlle, pükste peal kantavate *kapca*de ja puukingadega (kohaliku nimetusega *csukmá*). Drávaszerdahely (Baranya maakond), 1922. *Sándor Gönyey* foto, Ungari Etnograafiamuuseumi (Budapest) fotokogu, F 44937.

Foto 3. Sokáci noorikud (katoliiklikud horvaadid) pidurõivais, tikandiga pluusides ja tuhvlitega. Vasakpoolne naine kannab kootud lillemustrilisi sukki, parempoolne nupuliselt koekirjatud sukki. Mohács (Baranya maakond), 1922. *Ervin Kankovszky* foto, Ungari Etnograafiamuuseumi (Budapest) fotokogu, F 306960.

Vormi osas olid aga erinevused selgelt märgatavad – lõunaslaavlased ja ungarlased kandsid (ehkki oli ka erandeid) nupuliselt koekirjatud sukki, kuna sakslased kandsid ühevärvilisi või lillemustrilisi. Mõnede lõunaslaavi asulate elanikud (eriti horvaadid) ja teatud ungari külade naispere (esmajärjekorras Sárközi piirkonnas) võtsid sakslastelt üle madalad pahkluuni mitte ulatuvad jalakatted, mida rahva hulgas peetakse juba enda omaks – ungari või lõunaslaavi päritolu rõivastuselemendiks (Somylár 1997: 86; Balázs-Kovács 2003: 305; vt fotod 2, 3, 4).

Foto 4. Poiste grupp õpetajaga. Enamiku laste jalas võib näha valgeid villaseid kootud *kapca*'sid, mõnel poisil ka musti. Mõnede oletuste kohaselt kanti luterlikes ja kalvinistlikes kogukondades musti *kapca*'sid, katoliiklikes aga valgeid, aga seda teooriat pole seni toetanud ei üksikute külade ega ka piirkondlikud andmed. Nagyszékely (Tolna maakond), 1926. Foto autor teadmata, Ungari Etnograafiamuuseumi (Budapest) fotokogu, F 56673.

Kohalikus saksa kogukonnas kandsid mitmesuguse eri kuju ja värviga lillemuustrilisi susse (ja mõnes külas ka sukki) just naised, meeste sussid ja sokid olid mõne üksiku erandiga²⁶ ühevärvilised, nende valmistamiseks kasutati mitmesuguseid kudumis- ja heegeldamistehnikaid sõltuvalt konkreetsele meistrile kättesaadavatest abivahenditest (fotod 5–6). Värvilisi susse kaunistati mitmesuguste taimemuustritega, seetõttu nimetatigi neid mitmel pool lillelisteks sussideks (ung k *virágos tutyi*, sks k *plumë-patschker*²⁷), vahel ungari tavakeeles ka roosidega sussideks (ung k *rózsás tutyi*). Kasutatud lillemuustritest on kõige sagedasemad aialilled (näiteks roosid, meespead), lilleõitega väädid ja oksakesed, puuviljadest on enamikus külades naiste jalatitel sagedasim motiiv murel (foto 7).

26 Kuivõrd sel teemal kokkuvõtlikke uurimusi veel pole, võin iseenda välitööde andmetele tuginedes öelda, et II maailmasõja eelsest perioodist (seega küüditamistele eelnenud ajast) on lillemuustrilistest meeste sussidest näiteid Gyönkist ja Udvarist Tolna maakonnas, mõlema asula puhul on need seotud protestantide kogukonnaga.

27 Sks *die Blume* 'lill' kohaliku murde vorm.

Foto 5. Meeste sussid Hőgyész'ist (Tolna maakond). Need on valminud peale II maailmasõda, värvilist servamustrit võib juba uuenduseks pidada, aga kuju vastab traditsiooniliste esemete omale, samuti on selgelt eristatav valmistamiseks kasutatud üheväriline (must) silmuskude. Tald on tugevdatud kotiriidega. *Bence Ament-Kovácsi foto.*

Foto 6. 1930. ja 1890. aastatest pärinevad meeste *kapca*'d Diósberény'ist (Tolna maakond). Kahe paari vahel selgelt nähtav kaunistuste erinevus viitab sellele, et vasakpoolset, kandmata paari kasutati juba kodanliku löikega pükste all, parempoolset kandis omanik veel pükste peal; seda on aastakümneid hiljem poelõngaga parandatud. *Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.*

Ehkki esmapilgul võivad must-rid tunduda sarnased, oli igal külal siiski oma isikupärane mustrikogu, mille hulgast naispere võis vastavalt oma konfessioonile, eale ja teatud juhtudel ka vastavalt majanduslikule seisundile valida endale sobivad. Protestandid üldjuhul susside külgedele mustreid ei kudunud. Naised aga kasutasid vananedes muu rõivastusega sobivalt järjest tumedama mustri- ja värviga susse. Näiteks kasutasid neid kollaseid, roosasid või helesiniseid mustreid, abielunaisena punakaid toone, vanemad proudad aga lillasid või tumesiniseid²⁸ mustreid. Lesknaiste sussid olid sageli täiesti mustad, sarnanedes nooremate naiste poolt igapäevaselt kantud kaunistamata²⁹ töösussidega (fotod 8–9). Pidurõivastel oli suurim erinevus kiriklike ja ilmalike sündmuste korral kantud riiete vahel. Naised kandsid kiriklike sündmuste puhul ühevärvilisi musti rõivaid,³⁰ ilmalike pidude korral aga riietuti enamasti värvikirevamalt. Valiku nende kahe äärmuse vahel tingis juba sündmuse pidulikkus, kas kasutati lihtsaid pühapäevarõivaid või kõige pidulikumaid peoriideid (Lackner 1993: 13–14). Inimeste mälestuste põhjal 1920., 1930. ja 1940. aastate kohta näib nii, et paremal järjel naised, kel tol ajal olid juba nahast poolsaapad, kandsid neid osana oma mustast kirikupühade garderobist. Kiiremini kuluvaid susse, mida iga kohaliku inimese garderoobis oli mitu paari, kanti koos kirevamate riietega.

Foto 7. Noore roomakatoliku naise sussid Hőgyészist. Esemed on traditsioonilise kuju ja mustri- ja värvivalikuga, valmistatud peale II maailmasõda, hästi on näha materjalide kättesaadavusest johtuvat eri tüüpi lõngakasutus. Jalatsitel on sama mustri eri variandid. *Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.*

28 Arvatavasti mõjutasid 20. sajandiks juba kindlaks kujunenuna tunduvat värvikombinatsioonide kasutust Saksa vürstiriikide rõivastust puudutavad korraldused, samuti vähemalt mingil määral ka saadaolevate materjalide muutumine aja jooksul. Saksa naiste puhul võib traditsiooniliseks leinavärviks pidada valget, meeste puhul sinist (pruutide rõivad olid ka veel 20. sajandi keskpaigas musta värvi), sponaadilisel esineb mõnes piirkonnas teatud vanusega seonduvalt tumerohelisest või lillat leinavärvi või ka pool-leinavärvina (Eisenbart 1962; Keller-Drescher 2003: 44–48; Varga 1940 115). Vrd Fél 1935b; Hain 1936: 23; Flórián 2007: 66.

29 Igapäevaseid jalatseid üldjuhul värviliste mustritega ei ehitud, küll aga kasutati nende kaunistamiseks (sarnaselt meeste ühevärviliste sussidega) mitmesuguseid tehnilisi lahendusi.

30 Vaesemad kandsid linasest, paremal järjel naised aga siid- või samettriidest rõivaid.

Foto 8. Roomakatoliku usku noore neiu sussid ja vanema leskproua sussid Diósberényist (Tolna maakond). Lillelised jalatsid on valmistatud algse kuju ja mustriavaliku põhjal otsustades pärast II maailmasõda, pealne läbi punutud sinise satiinpaelaga. Musta värvi susside pael on märkimisväärselt tugevam, mis teeb võimalikuks nende kandmise igapäevase füüsilise töö tegemisel. *Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.*

Ketramine ja kudumine olid traditsioonilises talupojaperes klassikalised naistetööd. Novembrist, peale sügiseste põllu- ja aiatööde lõppemist kuni veebruarini tegelesid naised lüpsmise, loomatalitamisega ja söögitegemise kõrvalt peamiselt just kudumisega. Katoliiklikes peredes panid naised varad käest küünlapäeval.³¹ Nagu räägib Diósberény'is sündinud Katalin Binder Ament Józsefné: *Lichtmes Spinne fergess mich immer kan to gewest* (Küünlapäeval unusta kudumine, nagu alati).³² Nende tööde juures oli peale käteosavuse oluline ka kiirus ja tööde õige planeerimine, kuna rangeid reegleid järgivas talupojaühiskonnas vaatasid teised naised viltu nendele, kes töödega õigeaegselt valmis ei jõudnud. Tüdrukud ja naised ketrasid üldjuhul ise vokiga lõnga, millest valmistati mitmesuguseid riidesemeid, susse, sukki, puukingade või tuhvlitega kantud meeste sokke, kindaid, hilisemal ajal ka veste ja kampsuneid. Seetõttu kasutas iga naine kuni kolme või nelja sorti kudumisvardaid, susside kudumiseks kasutati aga korraka viit sukavarrast (fotod 10–11). Muidu üksluist tööd tehti tihtilugu ühiselt, tüdrukud-naised kudusid ja tegid muud näputööd enamasti üheskoos. Pimedatel talvistel pealelõunatel koguneti kokku ühte majja, kus ketrustoa (sks k

31 2. veebruar, Issanda templissetoomise päeva katoliku kirikus.

32 Informandi sünniaasta: 1934. Intervjuu autori valduses, 2017.

9a

9b

9c

Foto 9.

9a. Noore luterlasest neiu sussid Hidegkütist (tänapäeva Keszőhidegkút).

9b. Abielus luteri naise sussid Varsádist.

9c. Luteri kogukonna vanema proua sussid Felsőánást.

Sussid on valmistanud Konrádné Wilhelm viimaste aastate jooksul vanade esemete mustreid järgides.

Kude on traditsioonilisega võrreldes pisut lõdvem. Allikas: Wilhelm 2021: 32, 66, 122.

Spinnstube) jutuajamise ja laulmise saatel õhtuni töötati (foto 12). Talv oli ka esemete parandamise aeg. Talviti harutasid naised sageli üles kulunud, kuid kasutuskõlblikust lõngast sussid ja kudusid lõngast uusi esemeid. Kui kootud suss oli auklikuks kulunud, harutati augukoht üles, võeti silmused vardale, kooti paigaosa soovitud suuruses valmis ja õmmeldi pärast sussile külge (Bereznai, Schön 2007: 205–207; Ament-Kovács 2021: 8).

Fotod 10 ja 11. Susside kudumisel kasutatud vardad ja liistud. Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.

Foto 12. Spinnstube (ketrustuba), Kakasd, 1928. Rudolf Hartmanni foto; allikas: Fata 1999: 116.

Susside kudumiseks kasutatud villane lõng värviti esialgu kodus (näiteks sibulakoorte või toore kreeka pähkli koortega), mille puuduseks oli asjaolu, et märjaks saades andis jalats värvi. Seetõttu muutus järjest sagedasemaks lõngade tööstuslik värvimine (või juba värvitud materjali ostmine), ehkki lõnga ostmine oli peamiselt jõukama rahva privileeg. Vaesemad naised vahetasid või ostsid vahel rändkaupmeestelt lõnga, kuid majanduslikust seisust tulenevalt enamasti lühemaid juppe, mida kasutasid ainult kaunistusteks.

Sussiservade tugevdamiseks – ja muidugi ka kaunistuseks – punuti mõnel pool pael, teistes kohtades lisati pealsetele heegeldus, aga see sõltus tugevasti kohalikust tavast.³³ See aga oli kõikjal sarnane, et sussipaarid – enamikus majapidamistes oli ka mitu paari susse, mida parasjagu ei kasutatud – traageldati musta lõngaga kokku. Enne kasutamist naispere alati tallutas sussid, traditsiooniliselt kanepist kootud kotiriidega³⁴ (mõnedes külades paremal järjel

33 Informantide mälestuste kohaselt punuti sussidele paelad ainult roomakatoliku külades.

34 Susside tallutamiseks kasutati tavaliselt tugevamaid riidetükke. Sageli tarvitati katkiste kangaste tervemaid tükke, mis selleks otstarbeks parajaks lõigati. Villaketramisest veelgi raskem naiste töö oli kanepi ketramine. Omakasvatatud kanepit kuivatati, leotati, kuivatati uuesti, lõugutati ja kraasiti. Kedrati eri tugevuse ja paksusega lõngu, mida Lõuna-Ungari sakslased üldjuhul ise kangaks ei kudunud, vaid lasid selle valmistada kangrutel. Ehkki saksa naised ei teinud kõiki selle töö etappe ise, tegid nad koostööd küla väikemanufaktuuridega, mistõttu võib seda protsessi siiski pidada isemajandavaks tootmiseks. (Andrásfalvy 1979: 213; Gáborján 2009.)

olevates peredes isegi nahaga), kuid varasemast ajast on teateid, et tallutati ka tõrvatud kangaga, kasutatud rehepeksumasina lindiga või ratta sisekummiga (foto 13).

Kootud jalatsite ümberkujunemine pärast II maailmasõda

Kuni II maailmasõja ajani tegi külarahvas töid põllul ja viinamarjaistanduses üldjuhul paljajalu, ehkki kerged kootud jalatsid olid igapäevaste toimetuste jaoks optimaalsed. Saksa kogukonnas kanti sõltuvalt ilmast vajaduse korral tuhvleid või puukingi, mille sees kanti tavapäraselt kootud sokke (foto 14). Viimaseid kanti ainult hoovis toimetades või muidu lühemate vahemaade puhul. Tööstuskaupade laiemalt levides kandsid saksa mehed ka juba kahe maailmasõja vahelisel ajal nahktuhvleid, harvem ka saapaid, kuna naiste riietus muutus märgatavalt aeglasemini. Paremal järjel perede kohta on andmeid, et kanti nahkingi, saapaid aga ei kandnud naised kunagi. Ungaris kadus rahvarõivaste kandmise tava peale II maailmasõda 1950. aastatel toimunud ühiskondlike muutuste käigus tormilise kiirusega. Ungari sakslaste seas aga – tulenevalt ümberasustamisest ja etnilisest diskrimineerimisest – toimus see protsess veelgi kiiremini, siin oli erandiks vaid vanim, tööturul eemale jäänud naiste generatsioon (foto 15).³⁵

Susside kandmise komme kadus mitmes järgus. II maailmasõjale järgnenud traditsioonilistest rõivastest loobumise käigus kadusid ka sakslaste tänavapildist (erandiks vanem põlvkond) nende märgilised rõivaesemed. Sussid jäid talupojakultuuris kasutusele veel laste koduste jalanõudena. Tallutatud susse kandsid lisaks vanemale põlvkonnale ka täiskasvanud ning lasteaia- ja koolilapsed, kuid erinevalt varasemast ainult siseruumides. Kui mindi õue, pandi lisaks jalga tuhvel, king või puuking. Samuti muutusid

Foto 13. Kunstnahaga tallutatud sussid Hartast (Bács-Kiskuni maakond). Ehkki Harta jääb minu uurimuses käsitlevast kitsamast piirkonnast väljapoole, on see ese hea näide tallutamiseks kasutatud materjalide muutumisest. Sussid on autori omanduses. *Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.*

35 Naiste riietuse muutumise kohta vaata Lackner 1993: 14; Fülemlile 2020. Kүүditamise, vara konfiskeerimise ja etnilise diskrimineerimise kohta vaata Tóth 2001; 2005.

Foto 14. Kakasdi sakslaste surnuaiapäeva. Nooremad mehed ja poisid kannavad nahkseid poolsaapaid, vanemad mehed aga pükste all kantavaid *kapca*'sid ja nahktuhvleid. Kakasdi (Tolna maakond), 1956. Gabriella Kissi foto, Ungari Etnograafiamuuseumi (Budapest) fotokogu, F 164316.

Foto 15. Knauffi ja Schlégeli perekondades on põlvkondade vahel selgelt eristatav jalanõude muutumine. Istuv vanem proua kannab lillelisi susse, vanahärra aga kootud *kapca*'sid tuhvlitega (ehkki ta kannab neid juba püksisääre all), nooremal põlvkonnal on jalgas juba poolsaapad. Diósberény, 1943. Allikas: *Pintér, Takács 2015: 85.*

susside mustrid, materjal ja kvaliteet. Ajutiselt loobuti lillmusteriliste esemete kudumisest ja tehti vaid ühevärvilisi või servadest kaunistatud jalatseid. Poest ostetud, vahel ka Saksamaale ümberasustatud sugulastelt saadud seismajäänud kudumid harutati üles, lõng keriti vihtidesse, aurutati ja võeti uuesti kasutusele. Sussidele lisaks valmistati ka sokke,³⁶ veste, pullovere, kampsuneid, salle, mütse ja kindaid. Varasema täisvillase lõnga kõrval tulevad kasutusele kunstkiud. Kudujate maitset mõjutasid aga oluliselt küüditatud sugulastelt saadud Quelle ja Burda kataloogid. See oli mitmest lõngast kokku kootud, säbrulise mustriaga rõivaesemete hiilgeaeg, selle tehnoloogia miinuseks jalatsite puhul oli see, et erisuguse kvaliteediga lõngad kulusid eri kiirusega, nii võisid sussid ja sokid kiiremini parandamist vajada (fotod 16–17).

Susside valmistamise uus õitseage saabus seoses esimeste koju külla tulnud küüditatutega, hiljem ka oma rahvusliku identiteedi tunnistamise lihtsustumisega. Veel Ungaris sündinud generatsioon ja osalt ka nende lapsed abistasid aktiivselt oma Ungari sugulasi, nende külaskäigud olid enamasti seotud etteplaneeritud peresündmustega (esimene armulaud, pulmad) või siis kiriklike ja kogukondlike

Foto 16. 1970. aastatel kahe maailmasõja vahelisest ajast pärineva *kapca* malli järgi tehtud säbrulise mustriaga veel kandmata meeste „soojad sokid“. Enne kasutamist traageldati need – sarnaselt sussidega – ühe lõngaga kokku, kuivõrd majapidamises oli enamasti mitu paari parasjagu mitte kasutatavaid jalakatteid.
Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.

Foto 17. 1990. aastatel valmistatud naiste ja laste „soojad sokid“, mõlemad juba kasutatud. Vastupidiselt fotol 16 nähtavatele sokkidele oli valmistajatel juba võimalus kasutada sarnase kvaliteediga (ühtlaselt kuluvaid) lõngu.
Bence Ament-Kovácsi foto, 2022.

36 Erinevalt poes saada olevatest, aastaringselt kasutatud sokkidest ja omaaegsetest *kapca*-dest kutsuti kootud sokke „soojadeks sokkideks“ (ung k *melegzokni*).

sündmustega (kirikupühad, küla kokkutulek). Nn pärimusturismi (Urry 1990; Ashworth, Tunbridge 2000; Husz 2007) kõrval sai „koduigatsurismi“ nurgakiviks 1946–1948 ära võetud kodutalude ülesotsimine, kirikute ja ristikäigupaikade külastamine, samuti etnospetsiifiliste antiik- ja mälestus-esemete ostmine. Tol ajal müüdi Saksamaalt Ungarisse külla tulnud sugulastele väga palju küüditamisi ja ümberasustamisi üle elanud esemeid, samuti hakati juba 1970. aastate lõpus tellimise peale susse valmistama, mille eest kudujad said sageli SDV või SLV valuutat. Üldjuhul tehti sussid tellija jalamõõdu järgi ja soovitud küla mustriga, ehkki juba tol ajal hakati varasemat traditsioonilist musta põhivärvi asendama muude soovitud kombinatsioonidega, samuti hakati valmistama vähendatud mõõdus tooteid. Viimased olid miniatuursed, paarina kokku seotud suveniirid, mida valmistati kõigis vikerkaarevärvides laiast valikust lõngadest. Ostjad kasutasid neid koduste kaunistuste või sageli ka autodes kaunistuse või amuletina (foto 18).³⁷

Veel valmistustehnikat tundvad naised ei kudunud alates 1980. aastast susse mitte ainult Saksamaa sugulaste jaoks, vaid ka oma pereliikmetele, mõnikord ka folkloorirühmadele. Endistel saksakeelsetel aladel – eriti Lõuna-Ungaris – toimunud massiline mujalt tulnud tööjõu kasutamine pärssis siiski teatud määral kohaliku saksakeelse kogukonna pärimus-tegevust, rahvarõivaste valmistamise seisukohalt tundub peamine püsiv

Foto 18. Amuletina kasutatud vähendatud mõõdus sussipaar auto tahavaatepeegli küljes. *Éva Amenti foto, 2021.*

37 Autodes kasutamisel riputati need sisemise tahavaatepeegli külge, sarnaselt hiljem ka sümbolset tähendust omanud Wunderbaumi õhuvärskendajate või pärast riigikorra vahetust kasutusele võetud roosikrantsidega.

turg olevat olnud laste rahvatantsukollektiivid. Nii kommunistlik riigivõim oma viimaseil aastail kui ka pärast riigikorra vahetust riik ja kohalikud omavalitsused püüdsid kohalikke etnilisi gruppe oma esindustegevusse kaasata (Eitler 2020: 53). Ungari saksa kogukonna eneseväljendus ja kohalike traditsioonide säilitamine (Appadurai 2001)³⁸ on olnud – sarnaselt muude rahvusvähemustega – seotud peamiselt rahvusköögi (Báti, Juhász, Zentai, Vargha 2020: 110–112) ja rahvatantsuga. Seejuures väljendas kohalik saksa kogukond kui tõrjutud rahvusvähemus 1980. aastate teise pooleni oma identiteeti pigem emamaalt pärit saksa kultuuri kohandamise (nt *drindl*-riietus, mardipäeva laternarongkäik), mitte kohaliku pärimuse taasavastamise kaudu. Väheste eranditega (F. Szarka 2008: 11) ei pööranud looduslike materjalide vastu huvi tundvad kogukonnad villaste kootud ja kanepiriidega tallutatud susside valmistamisele vähimatki tähelepanu (Cseh 2021) – vastupidiselt saksa asunike vahvärkehitudesse, mistõttu paistab, et nende esemete valmistamine ja tellimine jäi endiselt etnospetsiifiliseks. Kodudes koos igapäevaste rõivastega kantavate susside populaarsus kitsamas etnilises kogukonnas aga ei katkenud, pealegi on viimastel aastakümnetel järjest enam kasvanud nõudlus eri kogukondades väärtustatavate traditsiooniliste mustritega „päris“ või „tõeliste“ susside järele, mis on muutnud pisut ühtaolisemaks ka toodete kavandajate ja tellijate maitse (Cseh 2020: 28, vrd Bausinger 2005).

Minu poolt kitsamalt uuritud Lõuna-Ungari aladel tunnevad vanemad kui 80-aastased saksa proudad üldjuhul veel vajalikke kudumistehnikaid, aga vähesed (Tolna, Somogy'i ja Baranya maakonnas kokku 4–5 inimest) tegelevad rõivaesemete turustamisega suuremas mahus, sugulaste ringist või kohalikest gruppidest väljapoole. Suhteliselt suure kohaliku huvi tõttu³⁹ toimub teadmiste edasiandmine külades kohalike kultuurimajade korraldatud ühekordsetel üritustel (minu praeguste teadmiste kohaselt töötab vaid Bonyhadis regulaarne huviring), samuti korraldati ühekordsena Budapesti Pärändimajas 60-tunnine sussivalmistamise kursus. Esemetega seonduvat tugevat emotsionaalset sidet illustreerib suurepäraselt esimese Ungari sussimustrite kogumiku (Wilhelm 2021) väljaandmine, millele kirjutasin sissejuhatava ülevaate (Ament-Kovács 2021). Mustrikogu koostaja on Debrecenis sündinud, ungari perest pärinev naine, kes kolis pärast abiellumist Tolna maakonda (algselt) luterlike ja kalvinistlike sakslaste poolt asustatud külla. Kudumistehnika ja kohalikud mustrid õppis

38 Ungari näidete kohta vaata: Cseh 2020, 31; Eitler 2020, 66–67, samuti Jakab, Vajda 2018.

39 Üldjuhul tunneb ka endiste saksa külade tänapäevane ungarlastest elanikkond huvi sussivalmistamise vastu, aga elanikkonna vahetuse põhjustatud rahvustevahelised konfliktid ei lase alati koostööl toimida.

ta oma sakslasest ämmalt, millele lisaks kogus ta isiklikust huvist mustreid naaberasulatest, hiljem ka järjest kaugematest küladest. Ta on saanud oma töid regulaarselt Rahvakunsti Nõukoja (ung k *Népi Iparművészeti Tanácsadó Testület*) žüriile, mille tulemusena tunnustati teda 2018. aastal (teenelise) rahvakunstniku tiitliga.⁴⁰ Samuti on ta oma töödega korduvalt osalenud riiklikul rahvakunstinäitusel,⁴¹ kus ta juba teisel korral võitis ka auhinna. Tema kaks aastakümnet kestnud kogumistöö tulemusena tekkinud mustrikogu andis 2021. aastal välja Tolna maakonna rahvakunstiselts. Teos sai terava kriitika osaliseks ühe Tolna maakonna saksa kogukonna juhtiva tegelase poolt, kes esitas raamatu vastu kaebused nii Ungari sakslaste riiklikule omavalitsusele (ung k *Magyarországi Németek Országos Önkormányzata*)⁴² kui ka Ungari saksa kultuuri- ja informatsioonikeskusele (ung k *Magyarországi Német Kulturális és Információs Központ*).⁴³ Ülalpool mainitud asutustega, mis on seadusega ette nähtud tegelema tänapäevase rahvakunsti hindamisega, kritiseerija aga ühendust ei võtnud. Alandavas toonis kriitika ei rõhutanud eeskätt mitte väljaandes leiduvaid sisulisi vigu,⁴⁴ vaid heitis autorile ette puudulikke teadmisi saksa kogukonna kohta, samuti seadis kahtluse alla mõnede vanade esemete mustrite omandiõigused, jättes tähelepanuta selle, et ka mitmete esemete omanikud ise mäletasid kas valesi või ei mäletanud üldse jalatsite päritolu ja seotust kindlate küladega. Väljaande autorit süüdistati ka mustrite ümberkujundamises, kuivõrd ta oli oma mustrikogus avaldanud selliste esemete lõikeid, mis ta oli originaalesemetest erinevalt valmistanud kas suuremale või väiksemale jalale, muutes selle käigus pisut mustrisilmuste arvu. Samuti ei olnud kritiseerija rahul ungaripärase termini *tutyi* [tuc^hi]

40 Tänapäeval toimib Pärimumaja Ungari rahvakunsti osakonna poolt (ung k *Hagyományok Háza Magyar Népi Iparművészeti Osztálya*) koordineeritud Rahvakunsti nõukoda (ung k *Népi Iparművészeti Tanácsadó testülete*) kaasaegse rahvakunsti alla liigitatavate esemete hindajana. Eri valdkondadesse kuuluvate teatud tingimustele vastavate esemete ettnäitamise korral saab tööde autor (teenelise) rahvakunstniku (ung k *Népi Iparművész*) tiitli.

41 Alates 1973. aastast korraldatakse riiklikku rahvakunstinäitust (ung k *Országos Népművészeti Kiállítás*), mis toimub tänapäeval iga viie aasta tagant nime all „Elav rahvakunst“ (ung k *Élő Népművészet*). Pandeemia tõttu toimus viimane 2020. aasta asemel 2021. aasta aprillis. Näituse žürii poolt välja antav Granaatõuna auhind (ung k *Gránátalma-díj*) on tänapäeval üks kõrgematest erialastest tunnustustest.

42 Ungaris elava saksa vähemuse huvisid riiklikul tasandil esindav ühendus.

43 Rahvasuus „Keskuseks“ (ung k *Zentrum*) kutsutud asutus alustas oma tegevust 1. oktoobril 2004 Ungari Saksa majas (ung k *Magyarországi Németek Háza*). Organisatsiooni eesmärgiks on Ungari sakslaste ühiskondlike, haridusalaste, kultuuriliste ja majanduslike huvide esindamine nii *online* kui *offline*.

44 Töö üksikutele vigadele (näiteks vead esemete päritolukohtade määramisel) ja muudatustele kudumite kavandites osutab ka teosele lisatud paranduste nimekiri.

kasutamise, mille asemel pidas ta „õigeks“ kohaliku saksa murde sõna *patschker* [pa:ʧ[kɛk], jättes tähelepanuta, et nii ungari kirjakeeles kui ka etnograafia erialakeeles on *tutyi* vaadeldav kindlaks kujunenud terminina, kuna *patschker* on defineeritav murdesõnana. Minu käesoleva uurimise valmimise ajal on mõlemad kaebuse saanud Ungari organisatsioonid seisukohal, et tegemist on isikliku konfliktiga, mistõttu kumbki neist ei osale juhtumi edasises uurimises.

Kokkuvõte

18. sajandil Ida- ja Kesk-Euroopasse ümber asunud saksa kogukonna liikmete rahvarõivad läbisid 20. sajandini tugevad, ehkki emamaa saksa riietusega mitte seotud muutused. Eri Saksamaa piirkondadest saabunud elanike rõivastus ühtlustus ja kohandus 19. sajandiks kohaliku multietnilise (ungari, lõunaslaavi, saksa) kultuuriga. Pärisorjuse kaotamisele (1848) järgnenud kodanlustumise ja tööstustoodangu üldistumise tulemusena kaotas meeste riietus kiiremini oma etnilise ja rahvapärase iseloomu, kuna naisterõivad säilitasid tugeva talupoegliku karakteri kuni II maailmasõjani välja. Jalakatted kuuluvad rahvarõivaste aeglasemalt muutuvate esemete hulka; selles protsessis oli oluline roll ka saksa kogukonna isemajandamispuuetel. Siiski muutusid iseloomulikud meeste jalarätid lihtsamateks villasteks *kapca*deks, naiste sukad aga lühenesid 19. sajandiks sussideks. Peale II maailmasõda nende kandjate rahvuse, konfessiooni ja vanuse põhjal eristuvaid vorme enam ei kasutatud. Naiste kudumisoskus püsis siiski aktiivsena ja kättesaadavatest materjalidest valmistati Nõukogude ajal regulaarselt lihtsamaid tubases või kodulähedases majapidamises kasutatavaid esemeid. Hiljem, Saksamaale küüditatud sugulaste „koduigatsusturismiks“ nimetatud külaskäikude, aga ka muutuvate riiklike initsiatiivide mõjul susside valmistamine taas elustus. Nimetatud asjaolude tõttu on mõnedel inimestel ja kogukondadel tugev emotsionaalne side oma kohalike mustrite ja ka nendega kaunistatud vanade esemetega. Viimastel aastakümnetel peamiselt rahvatantsuüritustel või muudel rahvarõivaid esitlevatel sündmustel kantavate susside valmistamine ja kasutamine on ka tänapäeval muutuv ega ole puutumata jäänud ka konfliktidest. Siiski on aktiivne susside valmistamine põhitegevuseks vaid mõnele üksikule kudujale, esemete kasutust ja väljanägemist puudutavates küsimustes pööratakse nõu saamiseks sageli ka teiste (vähemus)kogukonna esindajate poole.

Ungari keelest tõlkinud Kaur Mägi, toimetamisel konsulteerinud Külli Kressa.

Allikad

- Ament-Kovács**, Bence 2020a. A Mercy–Apponyi uradalom római katolikus alsópapsága. Történelemszemlélet és néprajzi érdeklődés. – *Ethno-Lore* XXXVII, 231–266.
- Ament-Kovács**, Bence 2020b. Cottage Industry Co-Operatives with Applied Folk Art Profile in Hungary After World War II. – *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (1), 187–225.
- Ament-Kovács**, Bence 2021. A magyarországi németek *tutyi* viselete. – *A magyarországi németek tutyi viselete*. Wilhelm Konrádné. Szekszárd: Tolna Megyei Népművészeti Egyesület.
- Andrásfalvy**, Bertalan 1979. A Dél-Dunántúl népviseleteinek néhány kérdése. – *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII–IX*, 211–218.
- Appadurai**, Arjun 2001. A lokalitás teremtése. – *Regio* 12 (3), 3–31.
- Ashworth**, G. J., **Tunbridge**, J. E. (toim.) 2000. *The tourist-historic city: retrospect and prospect of managing the heritage city*. Pergamon, New York: Pergamon
- Balázs-Kovács**, Sándor 2003. Nemzetiségi együttélés. Kölcsönhatások és ellentétek a sárközi magyarok és a körülöttük élő nemzetiségek (németek, szerbek) kapcsolatrendszerében. – *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 25, 281–310.
- Bálizs**, Beáta 2012. A magyar viseletkutatásról a színek tükrében. – *Ethnographia* 123 (2), 109–146.
- Báti**, Anikó, **Juhász**, Katalin, **Zentai**, Andrea, **Vargha**, Anita 2020. Szlovák hagyományrekonstrukció és örökségesítés Csömörön. – *Ethno-Lore* 36, 81–122.
- Bausinger**, Hermann 1989. Párhuzamos különidejűségek. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. – *Ethnographia* 100 (1–4), 24–37.
- Bausinger**, Hermann 2005. *Volkskultur in der technischer Welt*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Bereznai**, Zsuzsanna, **Schön**, Mária 2007. A hajósi sváb parasztság hagyományos munkakultúrája. – *Cumania* 23, 77–265.
- Cseh**, Fruzsina 2020. Lokális tárgyalakotás mint nemzeti örökség. Az örökségképzés stratégiái a hőveji varrott csipke és a szegedi papucs példáján. – *Ethno-Lore* 36, 27–49.
- Cseh**, Fruzsina 2021. A tárgyalakotó népművészet mint a természetesség allegóriája a nomád nemzedékben. – *Magyar Művészet* 9 (1), 36–42.
- Cserna**, Anna, **Kaczián**, János 1986. *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről*. Szekszárd: Tolna megyei Levéltár.
- Csupor**, Tibor 1970. Az utolsó Igazi tutyis. – *Somogyi Néplap* 26 (248), 4.
- Eimann**, Johann 1822. *Der deutsche Kolonist, oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph dem Zweyten in den Jahren 1783 bis 1787*. Pest: Trattner.
- Eisenbart**, Liselotte 1962. *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums*. Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft 32. Göttingen: Musterschmidt.
- Eitler**, Ágnes 2020. Egy örökségelem története és kontextualizációs lehetőségei. Az Ecsери lakodalmas. – *Ethno-Lore* 36, 51–80.
- F. Szarka**, Ágnes 2008. A világ legbióbb terméke. – *Somogyi Néplap* 26 (248), 11.
- Fanderl**, Lisl 1975. *Bäuerliches Stricken. Alte Muster aus dem alpenländischen Raum*. Rosenheim: Rosenheimer Verlagshaus.
- Fata**, Márta 1999. *Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers Fotowanderfahrten in Ungarn im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik*. Tübingen: Institut für Donaueschwäbische Geschichte und Landeskunde.
- Fél**, Edit 1935a. *Harta néprajza*. Budapest: Magyar Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem, Néprajzi Intézet.
- Fél**, Edit 1935b. Adatok a gyász-színekhez és párhuzamok. – *Ethnographia* 40 (1–4), 6–17.
- Flórián**, Mária 1997. Öltözködés. – *Magyar Néprajz* IV. Toim. Iván Balassa jt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 616–767.

- Flórián, Mária** 2007. A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatarakban. – *Néprajzi Értesítő* 89, 55–74.
- Flórián, Mária** 2009. Öltözetek, viseletek. – *Magyar Néprajz* I. 1. Toim. Attila Paládi-Kovács, Mária Flórián. Budapest: Akadémiai Kiadó, 394–406.
- Fülemile, Ágnes** 2010. Dress and image: Visualizing ethnicity in European popular graphics. Some remarks on the antecedents of ethnic caricature. – *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Toim. Dagnosław Demski, Kamila Baraniecka Olszewska. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, 28–61.
- Fülemile, Ágnes** 2020. Social change, dress and identity: Observations on the disintegration of peasant culture as exemplified by rural women's clothing in Hungary from the First World War to the end of the Kádár Era socialism. – *Acta Ethnographica Hungarica* 65 (1), 107–186.
- Gáborján, Alice** 1982. *tutyi*. – *Magyar Néprajzi Lexikon* 5. Toim. Gyula Ortutay. Budapest: Akadémiai Kiadó, 376.
- Gáborján, Alice** 2009. *A tardi kendermunka. A Néprajzi Múzeum tudománytörténeti kiadványsorozata* 15. Budapest, Miskolc: Néprajzi Múzeum, Herman Ottó Múzeum.
- Gehl, Hans** 1997. *Wörterbuch der donauschwäbischen Bekleidungsindustrie. Donauschwäbische Fachwortschätze I. Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* 6. Sigmaringen: Thorbecke Verlag der Schwabenverlag AG.
- Hain, Mathilde** 1936. *Das Lebensbild eines oberhessischen Trachtendorfes. Von bäuerlicher Tracht und Gemeinschaft. Forschungen zur deutschen Volkskunde* 1. Jena: Diederichs.
- Hartmann, Rudolf** 1992. *Die schwäbische Türkei und ihre Volkstrachten. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks* 13. München: Verlag Südostdeutsches Kulturwerk.
- Husz, Mária** 2007. Az eredetiség élménye. – *Iskolakultúra* 17 (5), 81–100.
- Ilyés, Zoltán** 2003. Az emlékezés és az újratanulás terei. A „hönvagyuturizmus” mint tér- és identitás szervezés. – *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata: tanulmányok*. Toim. Zoltán Fejős, Zsolt Szijártó. Budapest, Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 51–58.
- Jakab, Albert Zsolt, Vajda, András** (toim.) 2018. *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés. Kriza Könyvek* 43. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- Jankó, János** 1902. *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest: Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága.
- Jaschke, Franz** 1821. *National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina*. Wien: Strauss.
- Keller-Drescher, Lioba** 2003. *Die Ordnung der Kleider Ländliche Mode in Württemberg 1750–1850. Untersuchungen des Ludwig-Uhland-Instituts der Universität Tübingen im Auftrag der Tübinger Vereinigung für Volkskunde* 96. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde.
- Kossert, Andreas** 2009. *Kalte Heimat. Die Geschichte der deutschen Vertriebenen nach 1945*. München: Pantheon.
- Kozma, Vera** 2004. *A kézikötés története*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- Lackner, Mónika** 1993. A viselet elhagyása a gyönki némettség körében a 20. században. – *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 28, 13–17.
- Manherz, Karl, Boross, Marietta** 2010. *Volkstrachten der Ungarndeutschen*. Budapest: Germanistisches Institut.
- Manherz, Karl** (koost.) 1998. *Die Ungarndeutschen*. Budapest: Útmutató Kiadó.
- Máté, Gábor** 2018. A dél-dunántúli rációk történeti néprajzi kérdései a 17–18. században. – *Ethnographia* 129 (3), 371–390.
- N. N.** 1965. A paksi „tutyigyár”. – *Tolna Megyei Népújás* 15 (92), 5.
- N. N.** 1972. Legolcsóbb, legkényelmesebb: Javítsa régi, készítsen új cipőt a Kövendi Sándor Tolna megyei Cipész Szövetkezetben. – *Tolna Megyei Népújás* 22 (50), 8.

- Nagy, Mari, Vidák, István** 1995. Adatok a kapcakötő mesterség Dél-dunántúli megletelepedésének történetéhez. – *IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium*. Toim. Klára Dóka, István Éri. Budapest, Veszprém: Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Tudományos Bizottsága, 153–157.
- Pálffy, Géza** 2021. *Hungary between Two Empires 1526–1711*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pintér, Ferenc; Takács, Józsefné** 2015. *Diósberény képes krónikája*. Diósberény: Diósberényi Vállalkozók Egyesülete.
- Rutt, Richard** 1987. *A history of hand knitting*. London: B.T. Batsford.
- Seewann, Gerhard** 2012. *Geschichte der Deutschen in Ungarn 1–2. Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24*. Marburg: Herder-Institut.
- Solymár, Imre** 1997. Fejezetek Györe történetéből. – *Tolna Megyei Levéltári Füzetek* 6, 5–114.
- Stollberg-Rilinger, Barbara** 2017. *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*. München: C. H. Beck.
- Tóth, Ágnes** 2001. *Migrations in Ungarn 1945–1948: Vertreibung der Ungarndeutschen, Binnenwanderungen und slowakisch-ungarischer Bevölkerungsaustausch*. München: Oldenbourg.
- Tóth, Ágnes** 2005. The relocation of the Germans and the Slovakian-Hungarian population exchange. – *National and Ethnic Minorities in Hungary, 1920–2001*. Toim. Ágnes Tóth. New York: Atlantic Research and Publications, 253–313.
- Turnau, Irena** 1979. *Historia dziewiarstwa europejskiego do początku XIX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Turnau, Irena** 1980. Az európai népi kötés – szövé a XVII–XIX. században. – *Folcloristica* 4–5, 285–314. (Algselt ilmunud 1978 poola keeles: Ludowe dziewiarstwo europejskie XVII–XIX wieku. – *LUD* 62, 85–107.)
- Urry, John** 1995. *Consuming Places*. London: Routledge.
- Varga, Anna** 1940. *Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához*. *Acta Universitas Szegediensis* 15. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.
- Weidlein, Johann** 1980. Die deutschen Trachten in der Schwäbischen Türkei. – *Die Schwäbische Türkei* II. Toim. Johann Weidlein. Schorndorf: Ungarndeutsches Sozial- und Kulturwerk, 220–225.
- Wesz, Emilia** 2013. *Der Patschker und über seine anfertigung*. Diplomitű. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar Pedagógusképző Intézet.
- Wilhelm, Konrádné** 2021. *A magyarországi németek tutyi viselete*. Szekszárd: Tolna Megyei Népművészeti Egyesület.

Bence Ament-Kovács

(s 1991), Humanitaarteaduste Uurimiskeskuse Etnograafiainstituudi (ung k *Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézete*) nooremteadurist stipendiaat. Kirjutab doktoritööd Lõuna-Ungari saksa kogukonna 18. sajandi etnograafiast, lisaks sellele keskendub tema uurimistöö Ungari Rahvakunstimuuseumi (ung k *Magyar Népi Iparművészeti Múzeum*) endise museoloogina ka II maailmasõja järgsete rahvakunstiseltside tegevusele.

Bence Ament-Kovács. Éva Amenti foto.

Kaur Mägi (s 1973) on kaitsnud magistr kraadi uurali keelte alal Tartu Ülikoolis 1999. aastal. Tõlkinud eeskätt ilukirjandust ja populaarteaduslikke tekste ungari keelest, töötanud 2006–2007 Ungaris Szegedi ülikoolis eesti keele ja kultuuri lektorina. Perioodil 1995–2021 ehitanud koos Jaan Rahumaa, Kaido Kama ja Priit-Kalev Partsiiga kümme-kond haabjat.

Kaur Mägi. Erakogu.

Women's *patschker* and men's *kapca*. The hand-knitted hosiery and footwear of the German minority in Southern Hungary

Abstract:

The present study deals with the traditional knitted hosiery and footwear of the German minority living along the river Danube (Danube Swabians) in Southern Hungary.

The national costume worn by the ethnic Germans who had settled in East-Central Europe in the 18th century had changed significantly by the 20th century in ways that differed from the changes that had taken place in clothing in Germany itself. The garments worn by populations coming from the various German provinces were unified in a way analogous to linguistic levelling, and by the 19th century they corresponded to the multiethnic (Hungarian, Southern Slavic, German) dimensions of their local culture. As a result of the bourgeois transformation and the emergence of industrialized production following the emancipation of the serfs (in the mid- to late 1800s), men's clothing lost its ethnic and folk style more quickly, while women's clothing retained its distinctive peasant character right up until the Second World War. The pattern of a woman's knitted slippers (tutyi/patschker) gave away the settlement she belonged to (the women varied their local patterns), her denomination (e.g., the Lutherans and Calvinists left the heels and sides plain, while in the case of the Catholics these parts were patterned), her age (young girls wore brightly colored knitted slippers, married women wore slightly darker colors, elderly women wore dark colors, while elderly widows wore black), and possibly her financial position.

Footwear changed more slowly than other items of folk costume, and German efforts towards self-sufficiency played a major role in this. The kapca, or foot wraps, which had formerly been worn externally, were gradually simplified into knitted woolen socks that were worn under civilian-style trousers, while women's stockings had been shortened to ankle-high tutyis by the 19th century. Although these items, which were specific to ethnicity, denomination, and age, fell out of use after the Second World War, women actively maintained their knitting skills, regularly producing simple items from the available materials for use at home or on their household farms during the decades of Socialism.

The phenomenon of visits home by relatives who had resettled in Germany, known as "nostalgia tourism", as well as changing local community and state

representation initiatives, led to the revival of tutyi making. As a result, individuals and communities are strongly attached to their own local patterns and the related antique objects, while there is growing demand among locals – as well as urban intellectuals – for knitting courses and workshops. The production of tutyis primarily for use in folk dance performances and representative events during the past decade, is currently undergoing transformation and is occasionally even marred by conflicts. Although the “specialized” production of these slippers, which remains active today, is carried out by a limited number of people, questions regarding the use and representative function of the items are typically addressed to members of the wider minority community as well.

Keywords: hand knitting, footwear, wool, Southern Hungary, German minority